

1. BEVEZETÉSÜL

(Szempontok az illúziótlan gondolkodáshoz)

Olvasom, hogy az idős Goethe találkozott egyszer Hegellel. És mert afféle szellemi supermogul volt, akihez hódolói, sőt zarándokai naprakészen hordták a világ tudását, s úgyszólván első kézből értesült minden új gondolatról (hiszen csak nem olvashatott el saját szemüleg mindent!) – továbbá nem is magukra a művekre volt már kíváncsi, hanem csak a velejükre, megkérdezte az akkor már országos hírnévű filozófustól, „mit is mond” tulajdonképpen.

Hegel bámulatra méltó tisztánlátással azt válaszolta, hogy ő a gondolkodás törvényeit alkalmazza a valóságra.

(Hát látják, kérem, ilyen pontosan tudta, milyen óriási, milyen minősíthetetlen gazságot követ el!)

Ennek az esetnek kapcsán én is elgondolkoztam, hogy a magam műkedvelő módján mit is állítok tulajdonképpen. Mi az a rövid formula, az az egyetlen mondat, amely a legbelső magva, a lényege volna írásaimnak? Ha netalán engem is megkérdezne valaki, mint Goethe annak idején Hegelt, mit válaszolhatnék neki?

Visszaemlékszem ifjúkoromra. Ifjúkorom derekán – talán huszonöt éves lehettem – megértettem én valamit, és azt hiszem, jól értettem meg. Pár évvel azután, hogy megértettem, szerencsére le is jegyeztem, belecsempészttem egy versbe, mert a gondolat a maga meztelenségében akkoriban (a valóságra kényszerített utópia virágkorában) államellenes merényletnek minősült volna – egyáltalán nem is volt kimondható.

Erről a szövegről van szó:

*„Hallgass hát végig türelemmel,
S fogadd el furcsa tanításom, ember,
Igazságul és menedékül:*

*Hiába érvek és viták,
Egy bizonyos van: a világ
Nem előre halad,
Hanem hátulról épül.”*

(A folyó, 1956)

A világ tehát nem előre halad, hanem hátulról épül. Egyetlen kicsi mondat, egyetlen formula, ha úgy tetszik, banalitás. Mindmáig csodálkozom, hogy van a világon értelmes ember, aki ezt az evidenciát azonnal nem látja be.

Mert ahhoz, hogy elmondhassuk: a világ előre halad, tudnunk kellene, hova tart, mi a célja, mi az, hogy „előre” egyáltalán. Ahhoz viszont, hogy ezt valaki tudja, pontosan úgy kell eljárnia, ahogy Hegel is eljárt, tudniillik a gondolkodás törvényeit kell alkalmaznia a világegészre. De az emberi ész, noha életfunkciója szerint a hiteles tájékozódást szolgálja, s úgyszólván a világhoz adaptálódott – mégsem azonos a világgal. Szabatosabban: a gondolkodás kategóriái, törvényei nem azonosak a világ tényeivel, törvényeivel, ami abból is látszik, hogy a világban számos olyan probléma adódik, amely meghaladja az emberi észet.*

Így tehát egészen fordított a viszony. A gondolkodás törvényei vezethetők le a természet törvényeiből, nem pedig a gondolkodás törvényeiből a világtörvények.

Hogyha a gondolkodás törvényeiből indulunk ki, értelmes, teleologikus világhoz jutunk. Mert az emberi gondolkodás finális. De a világ nem lehet finális, mert nincs tudata, nincs jövőképzete, nincs célja, amely felé törekedhetne, sőt még törekedni sem tud, mivel nincs akarata. A világ csak akkor haladhatna előre, ha élőlény volna, akinek ráadásul még tudata is van.** Egyszóval a gondolkodásban lehet ugyan, de a világban nincsen „előre”.

Hát akkor „hátul” miért van? Azt hinné az ember, hogy az „elől” és a „hátul” ikerfogalmak, ellentétek, csak egymáshoz viszonyítva lehet értelmük. De ez nem így van. A hátul (a múlt): a

* Transzcendens problémáknak nevezzük őket

** A teleologikus világnézetek éppen ilyesmit feltételeznek. Minderről a továbbiakban még bővebben szólok.

ténylegesen eltelt idő, az előzmények, amelyekből a folyamatos jelen előáll. Az előre (a jövő) viszont az az idő, amely még *nem* következett be – az tehát csak az emberi elme számára van. Az „elől” csak a fejünkben van, a „hátról” viszont csakugyan van. A „hátról” mindaz, ami már megtörtént: a dolgok struktúrájába beépült, valóságosan eltelt idő.*

És ezért a világ hátról épül. Saját múltjából szummálódik, saját előzményeiből összegeződik. A múltja határozza meg, néma jövője. Tudjuk, merről jön (a saját múltjából), de nem tudjuk, hova tart, mert nem is tart sehová. A világ struktúrájában hordja ugyan azt a potencialitást, hogy egyáltalán mivé lehet, de a merre tartás emberi tervképzete, célképzete, sorsképzete merőben idegen tőle.

*„Cél”, „értelem” és „akarás”,
„Igyekvés”, „haladás” –
Mindezt az emberélet
Iromba folyamában
A tudós emberész találta ki.
A természet VAN,
S ez elég neki.*

Ezt értettem meg én huszonöt éves koromban; igazán nem túlságosan eredeti felismerés, egykönnyen belátható. De beláthatatlan következményei vannak.

Például az a következménye, hogy minden olyan világgép, filozófia, vallás, amely a világegészben koherens gondolatrendszert fedez fel: téves és antropomorf. Minden olyan világmagyarázat, amely a világban értelmet talál (vagy akár csak keres is) – helytelen, emberszabású. Az ember gondolkodása által (sőt már a nyelve által) emberiesíti a világegészet. Az emberi gondolkodásban jelentkező világ már csak *gondolt világ*, s ezért szükségképp gondolatszerű. Tehát teleologikus, tehát finális. Mindaddig, amíg ebben a gondolt világban élünk, szükségképp félreismerjük a vi-

* Fogalmilag az idő: folyamatos jelen. A múlt: az egész konzumált világfolyamat, amely a mindenkori jelent generálja. A múlt tehát az az idő, amely már beépült a dolgok struktúrájába, s ily módon mintegy konzerválódott. A jövő azért jövő, mert nincs még.

lág valódi természetét; világképünk emberileg (fogalmilag, nyel-
vileg, kulturálisan) fertőzött marad.*

De hát mit tegyünk, mit tehetünk ez ellen, hiszen a világ távo-
labbi összefüggéseinek felismerésére egyetlen eszközünk mégis-
csak a gondolkodás. Hogyan kapcsolhatnók ki a reflexiót a refle-
xióból? Ha mi gondolkodás által olyan világképre törekszünk,
amely éppen a gondolkodás torzításait kerüli el, nyilvánvaló kép-
telenségre törekszünk.

És mégis törekednünk kell erre.

Mert a gondolkodásunkban jelentkező világ, ismétlem, nem a
valódi világ, hanem annak csak *racionalizált* gondolati modellje,
mása – márpedig mi mégiscsak a valódira volnánk kíváncsiak.**
Ahhoz a valódihoz kell valami módon közelférkőznünk. Mind-
addig, amíg ezt a célt el nem értük, maga a gondolkodásunk véti
el funkcionalitását. Képtelen hiteles világképet adni, hitelesen tá-
jékoztatni; egyszerűen hibás információkat szolgáltat – éppen azt
teszi lehetetlenné, amire való, tudniillik a cselekvés adekvát meg-
szervezését. Egy teleologikus, finális világban olyan jövőtervekbe,
olyan életstratégiákba fog belebonyolódni az ember, amelyek a való-
di világban újra meg újra kudarcra lesznek ítélve. Hogy mást ne
mondjak: a teleologikus (gondolt) világban egészen helyénvalóak
az utópiák. A valódiban – nos, saját szemünkkel láttuk, bőrünkön
tapasztaltuk, mire vezet egy valóságba ültetett utópia.

Összegezésül egy paradoxon. Mindaddig, amíg gondolko-
dunk, semmit sem gondolhatunk. Úgy értem, semmi érvényeset.
Annálfogva, hogy emberek vagyunk, ismeretelméleti csapdában
vagyunk. Hiteles tájékozódásra szolgáló gondolkodásunk (éppen
az absztrakció magasabb szintjei, éppen az alapvető kérdések-
ben!) tévesen tájékoztat a világ természetéről. Olyan eszméket ül-
tet el bennünk (egészen szükségszerűen), mint világcél, világszel-
lem, abszolútum, Isten, teremtés, gondviselés, sőt társadalmi

* Gondolkodásunk törvényei nemhogy reprezentálnák, hanem éppen megfertő-
zik, kontaminálják a világtörvényeket. Mindez csak az absztrakció magasabb
szintjein érvényes, természetesen, az alacsonyabb szinteken igen jól elboldogul a
gondolkodás.

** A transzcendens problémák mellett minden valóságos (nem nyelvileg ki-
mesterkedett) PARADOXON is azt igazolja, hogy a világ *nem* racionális.

haladás – megannyi fikciót, ami csak a fejünkben van, a világban nincsen. Hogy nevén nevezzem a dolgot: finális természetű, antropomorf gondolkodásunk a világegészet illetőleg *illúziókra* vezet.

Az illúziók ellen nemcsak az a kifogásom, hogy illúziók (vagyis hogy fölösleges ornamentumként lógnak világképünkön), hanem hogy elfedik, kiszorítják, valósággal behelyettesítik a tényeket, szóval *egészében* is illuzórikussá teszik világképünket. Elégé megszenvedtük, kiismertük már őket, pokolba az illúziókkal!

Kézenfekvő most már, hogy amikor valami módon mégis közel akarunk kerülni a valódi világhoz, amikor tehát illúziótlan dezantropomorfizált reflexióra törekszünk, mindenekelőtt a gondolati (sőt nyelvi, sőt kulturális) torzulásokat kell kiiktatnunk világképünkől.

És ez a feladat még mindig lehetetlen ugyan, de már nem annyira.

Először is azokat az eszméket, premisszákat kell tudatosan száműznünk gondolkodásunkból, amelyekbe a *jövőképzet* közvetve vagy közvetlenül, bármilyen csekély mértékben beépül. Mert legalább erről biztosan tudjuk, hogy a világban nincsen, csak a fejünkben van. És ily módon sorra kell (kellene) vennünk összes eszméinket, sőt szavainkat, meg kellene (meg kell) vizsgálnunk vajon nem épül-e beléjük olyan képzet, ami a tudatos emberi létben helytálló ugyan, de az öntudatlan világegésztől idegen. Az ilyeneket ki kell selejteznünk gondolkodásunkból. Képtelen feladat, mondom, mégis törekednünk kell erre. Mert mindaddig, amíg a tudatos lét sajátosságait átvetítjük az öntudatlanra; amíg a gondolkodás törvényeiből vezetjük le a természetet; ameddig egységes gondolatrendszer erőszakolunk rá, s ezáltal mintegy emberiesítjük a világegészet; mindaddig tehát, amíg gondolkodásunk által olyan vonásokat fedezünk fel a világban, amelyeket (éppen gondolkodásunkkal) mi magunk viszünk bele – reflexiónk nem éri el célját, nem a valódi világot mutatja. Hanem egy funkcionális, finális világot, amelyben még az utópiáknak is helyük lehet.

Mínthogy gondolatmenetem aktualitását adja, hadd fejtssem k ezt bővebben. Életünk, cselekvésünk, egész magatartásunk mélységesen összefügg világképünkkel. Egy gondolt világban sok

olyasmire fog vállalkozni az ember, amit a valódi kizár. Amíg azt hisszük, hogy például a történelem *tart* valamerre, azt is hinnünk kell, hogy felismerhetjük merre tartását. A fejünkben levő teleologikus, finális világmodell így aztán mindenféle céloknek, programoknak, terveknek szolgáltat ki minket – és nem is csak a sajátjainknak! Kiszolgáltat például ilyen vagy olyan társadalmi erők, uralmi aspirációk elméletileg álcázott érdekeinek: manipulatív ideológiáknak, pártprogramoknak. Gondolt világunkban azt hisszük, hogy amit ezek ígérnek, a valóságban is kivihető.

Politikai manipulációk folytán már eddig is a történelem véget nem érő katasztrófásorozatát szenvedtük végig. Egyetlen kiutunk belőlük az illúziótlan világkép: a reflektálatlan, valódi világ.

Arról van tehát szó, hogy milyen a reflektálatlan, valódi világ. Ezt kellene megtudnunk – reflexióval. A feladat paradox volta, mint mondtam, legtöbbször oda vezet, hogy valamely gondolatrendszer koherenciája kedvéért éppen a valóság áldoztatik fel. Pedig az emberi elme számára a „magánvaló” sem hozzáférhetetlen. Hiába rágalmazzák manapság minden úton és módon a tudományt, annak igenis a *valódi* világgal van dolga! Hogy az objektív tudományos megismerés elidegenít hajdani emberszabású világunktól, amelyet gondolkodásunk teremtett, amelyben tehát eleve „otthon” vagyunk.* Pokolba az illúziókkal! Arra kell törekednünk, hogy az elvont gondolkodásban is (az absztrakció legmagasabb szintjein is) a természettudományok tárgyszerűségét érvényesítsük, különben reflexiónk nem teljesítheti életfunkcióját: egyszerű logikai játék, kultúraspecifikus hagyományok továbbszövegtése marad. És akkor akár abba is hagyhatjuk a gondolkodást.

Milyen a reflektálatlan, valódi világ? Nem tudom, senki sem tudja. De szempontokat adhatok vizsgálatához, ahogy a magam műkedvelő módján a továbbiakban meg is teszem. „*Nem előre halad, hanem hátulról épül*” – ez egyike, egyik legfontosabbika szempontjainknak.

* Az ismét divatba jött létfilozófia, konkrétan Heidegger álláspontjára utalok itt, aki a természettudományokkal szemben éppen az antropomorf (nyelvi) világértelmezést javasolja. A tudományt illető vádakra pedig egyetlen válasz lehetséges: a tudat, mint tudat (az ember) igenis idegen a világban.